

DOI: 10.7596/taksad.v4i4.493

Kur'ân İlimlerinden el-Vücûh ve'n-Nazâir

Yrd. Doç. Dr. Halit ZAVALSIZ¹

Öz

Kur'ân'ı-Kerim lafzıyla manasıyla mucizedir. Çünkü o, Allah'ın kelimidir. Bütün insanlar ve cinler, Kur'ân'ın benzerini getirmek üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardım da etseler, onun kısa bir suresine nazîre yapamazlar. Kur'ân'ı-Kerîm kelimelerin en güzeli, Kur'ân ilimleri de ilimlerin en şerefliisidir. Kur'ân ilimlerinden biri de, Vücûh ve Nazâir ilmidir. Vücûh, farklı anlamlara gelen kelimeleri; Nazâir ise, aynı anlama gelen kelimeleri ifade eder. Dolayısıyla Kur'ân'ı-Kerim'de birden çok manaya gelen (Vücûh) kelimeler olduğu gibi; aynı anlam için kullanılan (Nazâir) kelimeler de vardır ki, buna Kur'ân'ın lügavî tefsiri denir. Kur'ân tefsiri ile meşgul olan kişinin, diğer Kur'ân ilimleri yanında, bu ilmi de bilmesi gerekir. Aksi takdirde tefsir yapması caiz değildir. Bu makalede, kısaca bu ilmin tarifi, önemi, tarihçesi, diğer ilimlerle olan münasebeti ve konuyla ilgili eserlerin neler olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: el-vücûh, nazâir, müşterek lafız, zıt kelimeler.

A Quranic Science: al-Vucuuh va'n-Nazair

Abstract

Qur'an is a verbal and semantic miracle due to the fact that it is Allah's word. If the mankind and the jinns were together to produce the like of this Qur'an, they could not produce the like thereof, even the shortest chapter of it and even if they helped one another. That is because Allah's Word is the most beautiful one. Therefore, the sciences related to

¹ Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belâgati ABD Emekli Öğretim Üyesi. zevalsizhalit@gmail.com

Quran is also the most valuable asset. Among the sciences of Quran is the science of al-vucuh and al-nazair. The science of al-vucuh deals with the words with multiple meanings whereas al-nazair is about the groups of words with same meanings but differing in written form and pronunciation. This science is about the linguistic explanation of Quran that every person engaged in commentaries of Quran (tafsir) should have a great knowledge about beside other sciences. In this article we studied the definition of this science, its importance, history and literature as well as its relations with other sciences.

Keywords: al-vucuh, al-nazair, common meaning in Quran, opposite words in Quran.

علم الوجوه والنظائر

الخلاصة

إنَّ القرآن الكريم معجز بلفظه و معناه، لأنه كلام الله. لئن اجتمعت الإنس والجن على أن يأتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله، حتى بسورته القصيرة، ولو كان بعضهم لبعض ظهيرا. فإن كلام الله أحسن الكلام، و علومه أشرف العلوم. و من علوم القرآن علم الوجوه والنظائر. بينما الوجوه تفيد المعاني المختلفة في الكلمة الواحدة، والنظائر تفيد الكلمات المختلفة في المعنى الواحد. و علم الوجوه والنظائر هو التفسير اللغوي للقرآن. فالذي يشتغل بتفسير القرآن يحتاج إلى معرفة هذا العلم _ بجانب معرفة علوم القرآن الأخرى _ وفي مقالتنا هذه ذكرنا تعريف هذا العلم، و أهميته، و تاريخه، و المؤلفات التي تتعلق بهذا العلم، و مناسبته للعلوم الأخرى.

الكلمات الرئيسية : الوجوه ، النظائر ، اللفظ المشترك ، الأضداد.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim, tüm insanları küfür karanlıklarından iman aydınlığına çıkarmak, onlara en doğru ve en sağlam yolu göstermek için, Allah tarafından -Cebail vasıtasıyla- Hz. Peygambere yaklaşık 23 senede inzâl edilmiştir. Bu inzâl sürecinde âyetler ve sûreler kimi zaman bir sebebe ve bir olaya bağlı olarak indirilmiş kimi zaman da insanlara mutluluk yolunu göstermek için herhangi bir sebep olmaksızın vahyolunmuştur.

Kur'ân, insanlara dünya ve ahiret mutluluğunu nasıl sağlayacaklarının yollarını gösterir. Ona bağlanan insanlar mutlu olurlar. Ondan uzaklaşanlar bedbaht...

İnsanlığın kurtuluşunun yegâne rehberi olan Kur'ân'ın dili Arapçadır. O, Kureyş lehçesiyle, fasih Arapçayla indirilmiştir. Arap dilinin en güzel kelime ve terkipleri ondadır. Râgıb-ı İsfehânî'nin dediği gibi; Kur'ân dışındaki Arap dili ve edebiyatı ürünlerine nispeten onun kelime ve terkipleri meyvenin özü, diğerleri ise kışırdır. Bu sebeple Kur'ân'ı doğru anlamak ve ondan gereği gibi istifade edebilmek için onun dilinin inceliklerini iyi bilmek lazımdır. Mecâzını, emsâlini, garîbini, Vücûh ve Nazâir'ini, irâbını, sarf ve nahvini öğrenmek gerekir. Aksi takdirde yanlış yorumlara gider insan. Bu yüzden ashâbın büyükleri, yanlış düşerim korkusuyla Kur'ân hakkında sorulan soruların bir kısmına cevap vermemiş, "*Allah'ın Kitabı hakkında bilmediğim şeyi söylersem, hangi gök beni gölgesi altında gölgelendirir, hangi yer beni üzerinde taşır?*" diyerek duyduğu endişeyi dile getirmiştir.

Bu sebeple ilim adamları Kur'ân'ın anlaşılmasını kolaylaştırmak için, onunla ilgili çeşitli ilimler yanında, doğrudan onun diliyle alakalı konuları da özenle ele almışlardır. Bu konuda yazılan eserlerin bir kısmı bize kadar gelebilmiştir. Önceleri Kur'ân'ın tefsiri mahiyetinde yapılan çalışmalar daha çok onun dili üzerinde olmuştur. Garîb kelimelerinin açıklanması, Vücûh ve Nazâir'i üzerinde durulması gibi.

Hicri birinci ve ikinci asırlarda Kur'ân üzerinde yapılan çalışmalar daha çok *Garîbu'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân* ve *Vücûh ve Nazâir*'e dair eserler idi. Abdullah b. Abbas'ın, Mukâtil b. Süleyman'ın ve Yahya b. Sellâm'ın Kur'ân ile ilgili çalışmaları göz önüne getirilirse bunun doğruluğu anlaşılır.

Kur'ân'ın gerek garîb kelimeleri ve gerekse birden fazla anlamı olan (Vücûh) veya aynı manaya gelen lafızları (Nazâir) üzerinde çalışma yapmanın lüzumuna inandığımız için, Vücûh ve Nazâir üzerinde bir araştırma yapmaya karar verdik. Önce bu ilmin tanımını vererek konuya girdik; ikinci olarak bu ilmin önemini, daha sonra tarihçesini ve son olarak da diğer ilimlerle olan münasebetini anlatmaya çalıştık. Netice ve bibliyografya ile çalışmamızı sonlandırdık.

I. el-Vücûh ve'n-Nazâir İlminin Tanımı²

El-Vücûh ve'n-Nazâir, İslamî edebiyatta Kur'ân ilimlerinden biri olarak yerini almıştır.

1. Vücûh'un Lügat Manaları

Arap dilinde “الْوَجْه = el-Vücûh” kelimesi “الْوَجْه = el-Vech” lafzının cem'idir. “الأُجْه = el-Evcuh” ve “الأُجْه = el-Ucûh” kelimeleri de “Vücûh” gibi cemidirler.

Vech ve cemi olan Vücûh lügatte, bir şeyin ön tarafı, zat, yüz, bir şeyin evveli, bir kavmin ve bir beldenin efendisi, makam, mevki, cihet, benzer, kalp, tarik, sahih, şekil, meselenin malum olan tarafı vs. manalarında kullanılmaktadır.³

Müştekkâtı ile birlikte 77 âyette⁴ zikredilen “Vech” kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'deki manaları şöyle sıralanabilir:⁵

- İnsanın yüzü anlamında:

" قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ "

“Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.”⁶

- Din manasında:

" وَ مَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ ۖ "

“Dinini Allah’a halis kılandan daha güzel dindar kim olabilir?”⁷

² Bu ilim, umumiyetle şu isimlerle bilinir: “İlmu'l-Vücûh ve'n-Nazâir”, “en-Nazâir”, el-Elfâzu'l-Müştereke”, “Mâ ittefeka Lafzuhû vehteleva Ma'nâh”, “Mâ İştebehet Esmâuh ve Tesaarafet Meânih”, bkz. Yahya b. Sellâm, “et-Tesârif”; el-Mubered, “Mâ İttefeka Lafzuh”; İbni Kuteybe **Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân** adlı eserinde Vücûh ve Nazâir konusunu şu isimlerle zikretmektedir: “Bâbu'l-Lafzu'l-Vâhid li'l-Meânî'l-Muhtelifa” (bkz., ss. 441-515.) Ayrıca “Hurûfu'l-Meânî” ve gayr-ı mutesarrif fiillerin Vücûh ve Nazâir açısından izahını da “Bâbu Tefsiri Hurûfi'l-Meânî ve mâ Şâkelehâ mine'l-Efâli'lletî lâ Tetesarraf” başlığıyla (ss. 519-563.) vermekte ve birbirinin yerine kullanılan harfi cerleri de “Bâbu Duhûli Ba'dı Hurûfi's-Sıfât Mekâne Ba'dı” başlığı altında (ss. 567-591.) beyan etmektedir.

³ Râgıb, **el-Mufredât**, ss. 513-514; İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye**, V/158; İbni Manzûr, **Lisân**, XIII/555; Fîrûzâbâdî, **Besâir**, V/166/167; Mukâtil b. Süleyman, **el-Vücûh ve'n-Nazâir**, (Neşr. Ali Özek, mukd., s. 26.)

⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, **el-Mu'cemu'l-Mufehres**, ss. 743-744.

⁵ İbnu'l-Cevzî, **Nuzhe**, ss. 617-618; ed-Dâmegânî, **İslâhu'l-Vücûh**, ss. 482-483.

⁶ Bakara, 2/144; Âli İmrân, 3/106. âyette “يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ” ve Nisâ, 4/47. âyette “مَنْ قَبْلَ أَنْ تَطْمِئِنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَطْمِئِنَّ” bu kelime aynı anlamda kullanılmıştır.

- Allah'ın Zatı ve O'nun rızası anlamında:

" وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ ۗ "

"Sabah-akşam Rablerinin rızasını isteyerek O'na yalvaranları kovma."⁸

- Bir şeyin evveli anlamında:

" وَ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنُوا بِالَّذِي أُنزِلَ عَلَيَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَآكْفَرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ "

"Kitap ehlinde bir kısmı şöyle dedi: İman edenlere indirilene günün evvelinde inanın, sonunda inkâr edin, belki bu suretle dönerler."⁹

- İlim manasına:

" فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَجْهَ اللَّهِ "

"Nereye yönelirseniz Allah'ın ilmi oradadır."¹⁰

- Bir şeyin hakikati manasına:

" ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَىٰ وَجْهِهَا... "

"Bu, şahitliği gerektiği gibi yapmalarını..."¹¹

2. Nazâir'in Lügat Manaları

"النَّظَائِرِ = en-Nazâir" ve müfredi olan "النَّظِيرَةُ = en-Nazîra" kelimeleri Kur'ân-ı Kerim'de geçmemektedir. Vücûh ve Nazâir ilminde tabir olarak "Nazîra"nın cemi olan "Nazâir" kullanılmaktadır.

"Nazîra" ve "Nazâir", emri tutulan, kendisinden iyilik beklenen şerefli, faziletli, değerli kimseler demektir. İkişer ikişer; eş ve önce anlamlarına da gelir.¹² Benzer manasına da kullanılan "Nazâir" İbni Mesud'un rivâyet ettiği bir hadiste şöyle geçmektedir:¹³

⁷ Nisâ, 4/125.

⁸ En'âm 6/52.

⁹ Âli İmrân 3/72.

¹⁰ Bakara 2/115.

¹¹ Mâide 5/108.

"لَقَدْ عَرَفْتُ النَّظَائِرَ الَّتِي كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (ص ع) يَقْرَأُ بِهَا عَشْرِينَ سُورَةً مِنَ الْمُفَصَّلِ" = "Resulullah (s.a.v.)'in okumakta olduğu benzer sûreleri, yani el-Mufasssal sûrelerden 20 tanesini öğrendim." Kısaca lügavî manalarına temas ettiğimiz bu iki kavramı şimdi ıstılah olarak görelim.

3. Vücûh ve Nazâir'in İstılah Manaları

Bu iki kelimenin ıstılahî manalarını beraber zikredeceğiz. Zira ıstılah olarak bu iki tabiri birbirinden ayrı mütalaa etmek mümkün değildir. İleride sunacağımız iki şemada bunu açıkça görmek mümkündür.

"Vücûh" un çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafız olduğuna "el-Lafzu'l-müşterek" daha önce işaret etmiştik. Bu ifade; mantık ve Usul-ü Fıkıh ilimlerinde de kullanılan bir tabirdir. Mesela değişik anlamlarda kullanılan,

"الأمة"¹⁴, "هُدَى"¹⁵ ve "عَيْن"¹⁶ kelimelerinden herbiri birer Lafz-ı Müşterek'tir.

Bu değişik manalı kelimeler arasında bazan birbirine zıt olanları da bulunabilir. Zıt anlamlı kelimelerin müşterek lafızla olan münasebeti ise şöyledir: "*Her zıt manalı kelime muhtelif anlamlıdır. Fakat her muhtelif anlamlı kelime zıt manalı değildir.*"¹⁷

Mesela, Bakara sûresi 228. âyetindeki "فُرُوءٍ" kelimesi, hem hayızdan temizlik, hem de hayız hali manalarına gelmektedir.¹⁸ Bu sebeple zikri geçen kelimenin bulunduğu âyetin bu iki zıt anlamı şu şekilde ifade edilebilir: "*Boşanmış kadınlar, evlenmeksizin üç ay hali (veya üç temizlik hali) bekleyeceklerdir...*"¹⁹

¹² Mütercim Asım Efendi, **Kâmûs Tercümesi**, II/126-127; Mukâtil b. Süleyman, s. 26.

¹³ Buhârî, **Fezâilü'l-Kur'ân**, 6; Müslim, **Müsâfirûn**, 276; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I/380; İbnu'l-Esîr, **en-Nihâye**, V/78.

¹⁴ Suyûtî, **İtkân**, I/185; Tehânevî, **Keşşâf**, II/1391.

¹⁵ İbnu'l-Cevzî, **Nuzhe**, ss. 625-630.

¹⁶ İbnu'l-Cevzî, ss. 443-444.

¹⁷ Muharrem Çelebi, **DEÜİFD**, sayı IV, s. 48.

¹⁸ İbni Kuteybe, **Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân**, ss. 86-87; Yusuf Kılıç, **Asr-ı Saâdetten Tabiûn Devrinin Sonuna Kadar İslam Hukukunun Prensib ve Kaynakları**, s. 15.

¹⁹ Ebu Hanife ve İmam Ahmed b. Hanbel, üç âdet hali; Şafiî ve Malik ise üç temizlik hali beklemesini benimsemişlerdir. Herbirinin, gerek dil incelikleri ve gerekse hadisten, destekleyici delilleri vardır. Bkz. **Tefsîru İbni Kesîr**, I/477-480; **Tefsîru'l-Beğavî**, I/203-204.

Aynı şekilde Tekvîr sûresi 17. âyetindeki "عَسَسَ" fiili de, zıt anlamlı kelimelerdendir. Söz konusu kelime gecenin gelişi ve gidişi manalarına kullanılmaktadır.²⁰ Müddessir sûresi 33. âyeti "وَاللَّيْلِ إِذْ أَدْبَرَ َ" dikkate alındığında "gecenin gidişi" ifadesi daha anlamlı gelmektedir. Kaldı ki Tekvîr sûresinde sözü edilen kelimedden sonra gelen âyet de " وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ " bunu teyit etmektedir.

Tefsirciler ve fakihler bu ve benzeri kelimelerdeki zıt anlamlara dikkat eder ve gerekirse her iki manayı da değerlendirme yoluna giderler. Böylece çok enteresan, güzel ve zengin yorumlar ortaya çıkar.

Mesela Arap dilinde "أَخْفَى" kelimesinin ezdat'dan²¹ olduğu, dolayısıyla gizlemek ve açığa çıkarmak manalarına geldiği belirtilmektedir. Bu düşünceye göre, "İf'âl" in hemzesi burada "İzâle" anlamında veya "Ta'diye" için kullanılmıştır.

Buna göre Tâhâ sûresinin 15. âyetini²² "Şüphesiz ki kıyamet saati gelecektir, nerede ise onu gizliyorum..." şeklinde anlamak mümkün olduğu gibi, "Muhakkak kıyamet saati gelecektir, nerede ise onu açıklayacağım..." diye ifade etmek de doğrudur.²³ Çünkü kıyametin ne zaman kopacağını Allah'tan başka kimse bilemez; fakat bazı alametleri hadislerde bildirilmiştir. Bu iki cihet dikkate alındığında her iki mana da doğru olacaktır.

Vücûh ve Nazâir kitaplarında az da olsa zıt anlamlı kelimelere yer verilmektedir.²⁴ Ama aslında zıt manaya gelen kelimeleri konu edinen birçok müstakil eser de yazılmıştır.²⁵

Muhtelif manalarda kullanılan kelimelerin bu değişik manaları arasındaki alakaya gelince, zıt manaya gelen kelimeler dışında iki veya daha fazla manada kullanılan

²⁰ İbni Kuteybe, **Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân**, s. 517; İsmail Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu**, s. 19.

²¹ İbnü'l-Enbârî, **el-Ezdâd**, ss. 95-96.

²² Âyetin metni şöyledir: "إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أَخْفِيهَا"

²³ Geniş bilgi için bkz. Zemahşerî, **Keşşâf** II/532; Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, III/358-359. Bekir Sadak, **Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı** adlı eserinde ikinci anlamı tercih etmiş ve "Muhakkak ki, kıyamet saati gelecektir, neredeyse onu açıklayacağım, herkes işlediğinin karşılığını görsün." şeklinde tercüme etmiştir.

²⁴ Ed-Dâmegânî, s. 161, "خ ف ي" maddesi.

²⁵ Bu konuda en mühim eserlerden biri, Ebu Bekir İbnü'l-Enbârî (öl. 328/939)'nin **Kitâbu'l-Ezdâd**'ıdır. İbnü'l-Enbârî, devrine kadar konu ile ilgili eserleri gözden geçirmiş ve bunlara ilavelerde bulunmuştur. İkincisi, daha câmî ve metodik olanı ise, Ebu't-Tayyib el-Lugavî (öl. 351/962)'nin **Kitâbu'l-Ezdâd fi Kelâmi'l-Arab** adlı eseridir ki, konu ile ilgili olarak bize kadar ulaşanların en tafsilatlısıdır. Daha fazla bilgi için bkz. İbnü'l-Enbârî, **el-Ezdâd**, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, mukd., s. ب , ج) ve Muharrem Çelebi, **DEÜİFD**, sayı, IV, ss. 35-50.

kelimelerin bu değişik anlamları arasında bir alaka mevcuttur. Bu anlamlar birbirine çok yakındır.

Mesela "هُدَى" kelimesinin ve müştekkâtının pek çok manası olduğu belirtilmektedir. Bu değişik manalar arasındaki ortak özellik "Meyl" dir.

"نَجْم" ve "صِرَاط" kelimelerinin değişik anlamları arasındaki alaka, dikkat edilirse birbirine çok yakındır.²⁶ Her ikisi de bir çizgiyi ve alameti belirtir.

"هُدَى" kelimesinin ve müştekkâtının vecihleri anlatılırken Mukâtil b. Süleyman'ın kitabında 17. mana olarak "Tevbe etmek" karşılığında, Arâf sûresi 156. âyetindeki "إِنَّا هُدْنَا" kelimesini misal vermesi kanaatimizce bir zuhul eseridir. Bu hataya Yahya b. Sellâm, ed-Dâmegânî, Zerkeşî ve Suyûtî de iştirak etmiştir. Aynı kelimenin çeşitli vecihlerini zikreden diğer bazı müdekkık ulema ise böyle bir hataya düşmemişlerdir. Mesela İbn Kuteybe, İbnu'l-Cevzî ve Fîrûzâbâdî, eserlerinde adı geçen kelimeyi zikrederken yukarıdaki misale yer vermemişlerdir. Doğrusu da budur. Çünkü bu âyette zikri geçen kelime "هُود" kökündendir. Hâlbuki sözünü ettiğimiz kelime "هدى" kökünden gelmektedir. Dolayısıyla bu iki kelime arasında kök olarak herhangi bir ilgi mevcut değildir. İleride de belirtileceği gibi Arâf sûresinde sözü edilen âyetin manası şöyle olmalıdır: "Şüphesiz biz Sana yöneldik."

Ed-Dâmegânî'ye göre Kur'ân'da geçen "هُدَى" kelimesinin ve müştekkâtının manaları şöyledir:

Beyan: "إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ = أَى بَيِّنًا لَهُ" (İnsan, 76/3)

İslam dini: "قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى = أَى دِينَ الْإِسْلَام" (Bakara, 2/120)

İman: "أَنْ تَخُنْ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدَى = أَى عَنِ الْإِيمَان" (Sebe', 34/32)

²⁶ İbnu'l-Cevzî, ss. 625–630, 580, 384–385; ed-Dâmegânî, ss. 473–476, 449, 278; Yahya b. Sellâm, s. 96, 292, 330; Mukâtil b. Süleyman, s. 1, 151, 163. "هُدَى" kelimesinin, Mukâtil ve İbni Sellâm'ın kitaplarında 17; ed-Dâmegânî'de 16; İbnu'l-Cevzî'de ise 24 vechi bulunmaktadır.

Davetçi: "وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ = اى ذاع" (Ra'd, 13/7)

Bilmek: "وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ = اى يعرفون" (Nahl, 16/16)

Peygamberler ve Kitaplar: "فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ = اى الرسل والكتب" (Bakara, 2/38)

İrşad: "عَسَىٰ رَبِّي أَن يُهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ = اى أن يرشدنى" (Kasas, 28/22)

Peygamberin hali: "وَشَاقُوا الرَّسُولَ مِنۢ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ = اى أمر محمد" (Muhammed, 47/32)

Kur'ân: "وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ رَبِّهِمُ الْهُدَىٰ = اى القرآن" (Necm, 53/23)

Tevrat: "وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْهُدَىٰ = اى التوراة" (Gâfir, 40/53)

İstircâ': "أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ = اى الإسترجاع" (Bakara, 2/157)

Delil göstermek: "وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ = لا يهدى إلى الحجة" (Bakara, 2/258)

Tevhid: "هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ = يعنى التوحيد" (Tevbe, 9/33)

Gidilen yol, Sünnet: "وَأِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ = اى مستنون بسنتهم" (Zuhruf, 43/52)

Islah etme: "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الخَائِبِينَ = اى لا يصلح" (Yusuf, 12/52)

İlham: "قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَىٰ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ = اى ثم ألهمه" (Tâhâ, 20/50)

Tevbe etmek, dönmek: "إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ = اى تبا و رجعنا" (Arâf, 7/156)²⁷

Daha önce de belirttiğimiz gibi biz 17. misalin, uygun olmadığı kanaatini taşıyoruz.

Bir kelimenin farklı vecihlerini sibak ve siyaktan (ilgili kelimenin öncesi ve sonrasından) anlayabiliriz. Cümlelerin öncesi ve sonrası bize bu konuda ipuçları verir.

²⁷ Ed-Dâmegânî, II/303–308.

Kur'ân tefsiri ile meşgul olan insan, Arap dilinin bu zengin yönünün farkında olmalıdır. Aksi takdirde tefsiri yavan kalır.

“Nazâir” ise, aynı anlamda kullanılan değişik veya aynı kelimelerdir. Buna da mantık tabiri ile "الألفاظ المتواطئة" = el-Elfâzu'l-Mutevâtie denir.

Nazâir'in, lafızda muhtelif, manada bir olan kelimeler için kullanıldığı²⁸ söyleniyorsa da, kanaatimize göre bu ifade gerçeği tam aksettirmez. Çünkü ileride göreceğimiz gibi Nazâir, lafız bakımından da aynı olabilir. Zerkeşî (öl. 798/1395)'nin tarifine göre, Vücûh'da teaddüd; Nazâir'de ise teşâbüh ve ittifak vardır.²⁹

Nazâir'in lafızda, Vücûh'un da manada olabileceği söylenmişse de, bu zayıf görülmüştür.³⁰ Zira böyle bir izah kabul edilseydi, konu ile ilgili kitaplarda bulunan kelimelerin tamamını elfâz-ı müştereke'den kabul etmek gerekirdi. Hâlbuki ulema bu kitaplarda manası aynı olan lafızları da zikrederler, yani Nazâir'den de bahsederler. Dolayısı ile Vücûh'u bir nevi, Nazâir'i de bir başka nevi kabul ederler.³¹

Yapılan tarifler ve verilen misallerden öyle anlaşılıyor ki, Nazâir iki kısma ayrılmaktadır:

A) Lafızları Farklı Manaları Aynı

الامتحان , الاختبار , الابتلاء = İmtihan etmek, denemek

المبادلة , المعارضة , المقاصص , المقاصصة = Karşılık vermek, bedel vermek

الغلط , الخطأ , الزلل = Hata yapmak

الأمان , الوصية , اليمين , الحفاظ = Söz vermek

²⁸ Yahya b. Sellâm, (Neşr. Hind Şelebi, mukd., s. 16.)

²⁹ Çalışmamız arasına aldığımız şemalarda bu ortaya çıkmaktadır.

³⁰ Bu izah, Vücûh için doğrudur, fakat Nazâir için kabul edilemez. Çünkü Nazâir, lafızda olduğu gibi manada da olabilir.

³¹ Zerkeşî, **Burhân**, I/102; Suyûtî, I/185.

الدخيلة , البطانة , الوليجة = Candan dost³²

B) Lafızları ve Manaları Ayn

"البروج" kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de, bir yer hariç, (Nisâ, 4/78) hep "كواكب" "yıldız kümeleri" manasında kullanılmıştır.³³ Kur'ân-ı Kerim'de bulunan tüm "بعل" kelimeleri "زوج" "koca, eş" manasına gelmekte; ancak Sâffât sûresi 125. âyette

"أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ" put anlamında zikredilmiştir.³⁴ Yine Kur'ân-ı Kerim'deki "الظلمات والنور" kelimelerinin, her yerde küfür karanlıkları ve iman aydınlığı anlamında kullanıldığı; En'âm sûresinin ilk âyetinde "وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ" ise, gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığı anlamına geldiği belirtilmektedir.³⁵

Vücûh ve Nazâir'in tariflerini verdikten sonra, bunların birbiri ile olan irtibatından bahsetmek gerekir. İstilah olarak bu iki tabir umumiyetle beraber kullanılır. Bazen isimlendirmede sadece el-Vücûh veya en-Nazâir denilse de, burada mana olarak her ikisi de mevcut demektir. Binaenaleyh, Vücûh'un bulunduğu her yerde Nazâir mutlaka vardır. Fakat Nazâir'in bulunduğu her yerde Vücûh yer almaz.

Yahya b. Sellâm'ın **et-Tesârif** adlı eserini neşre hazırlayan Hind Şelebi, esere yazdığı mukaddimede³⁶ Zerkeşî ve Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657)'nin Vücûh ve Nazâir tariflerinden hareketle bu iki kavramı izah için iki şema yapmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması açısından biz de bu şemaları çalışmamız arasına aldık. Şimdi kısaca bunların izahını görelim:

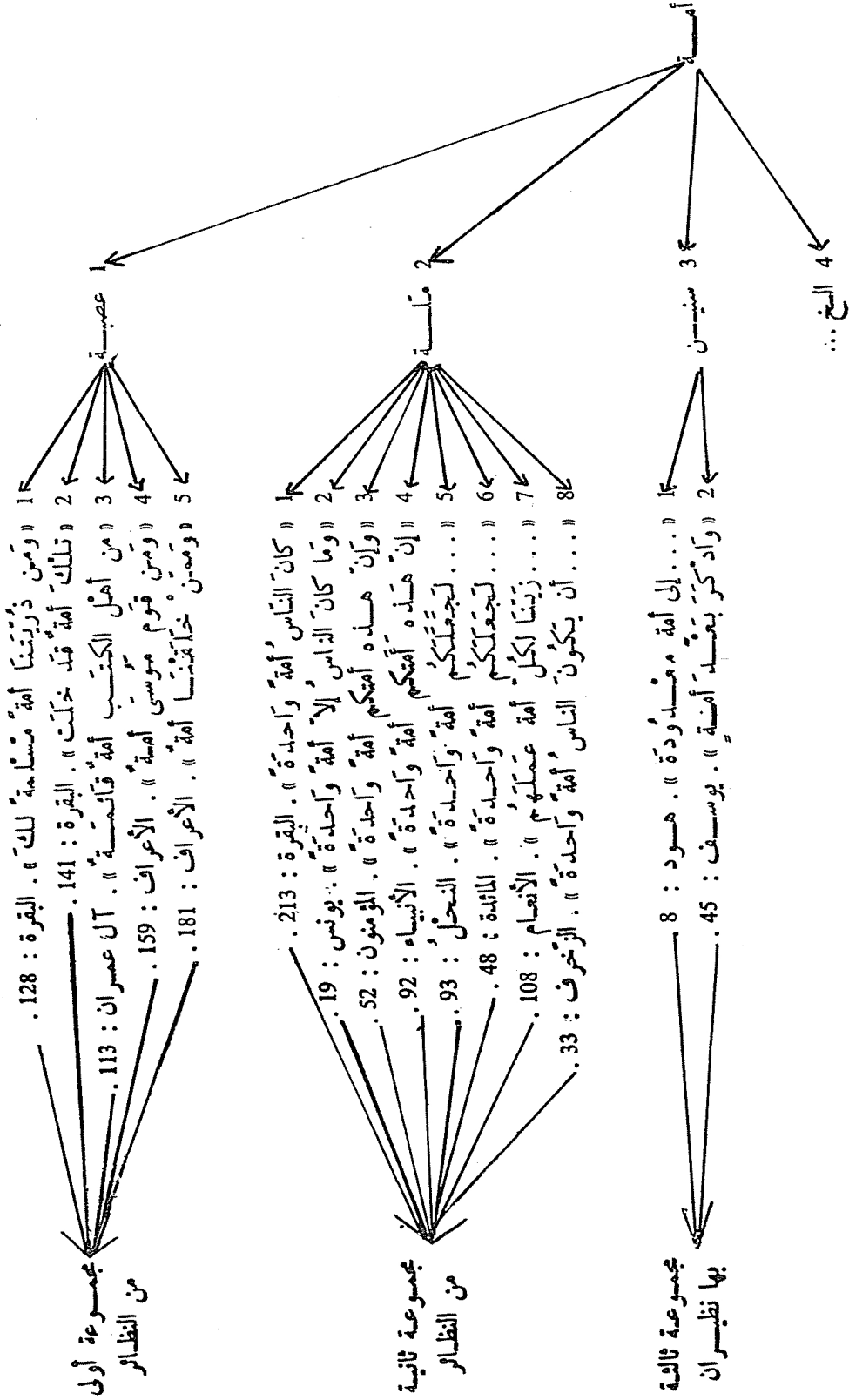
³² Yahya b. Sellâm, s. 16; İbnu'l-Cevzî, s. 446; el-Yemânî, **Kitâbu't-Tercümân an Garîbi'l-Kur'ân**, (Neşr. Halit Zavalı), Tevbe sûresi 16. âyetin tefsirine bakınız.

³³ Zerkeşî, I/105.

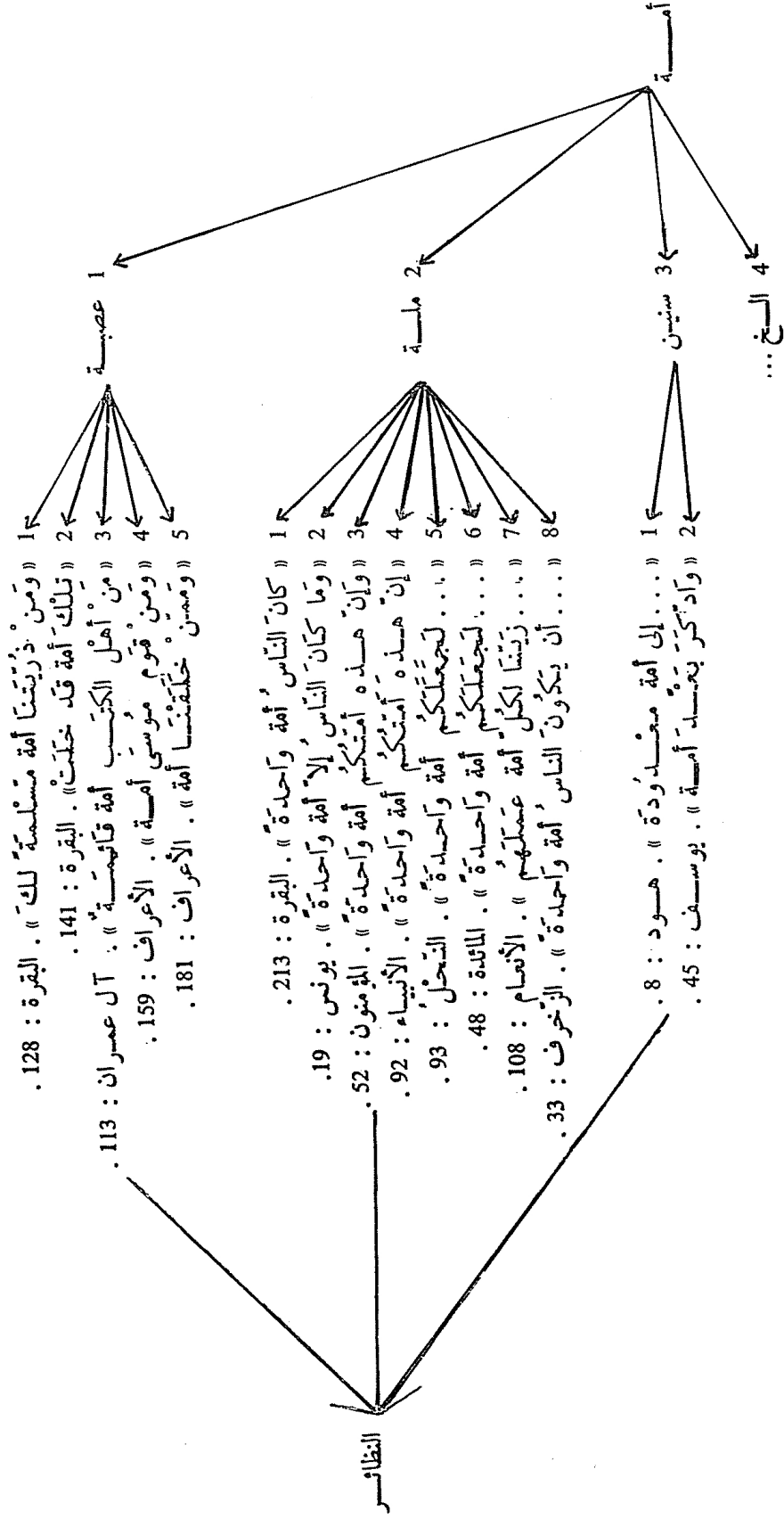
³⁴ Zerkeşî, I/105-106.

³⁵ Zerkeşî, I/111; **el-Burhân** sahibi, Kur'ân-ı Kerim'deki Nazâir'e dair misalleri adı geçen eserinin I/105-111. sayfaları arasında; Suyûtî de **el-İtkân**, I/187-188. sayfaları arasında zikretmektedir.

³⁶ Yahya b. Sellâm, s. 21; 23. Görebildiğimiz kadarıyla Vücûh ve Nazâir'e dair eserleri tahkik ve neşre hazırlayanlar arasında konu ile ilgili en geniş malumat veren Hind Şelebi'dir.

1 - رسم بياني للتعريف الأول للوجوه والنظائر عند الزركشي

2 - رسم بياني للتعريف الثاني للوجوه والنظائر عند الزركشي ، وهو تعريف حاجي خليفة لها

Hind Şelebi'nin birinci şemada "أُمَّة" kelimesinin "عُصْبَةٌ", "مِلَّةٌ" ve "سِنِينٌ" gibi bazı anlamlarını belirttiğini görüyoruz. Bu anlamlara o kelimenin "vecihleri" denilmektedir. Bu vecihlerden birincisine beş, ikincisine sekiz ve üçüncüsüne de iki misal verilmiştir. Bu vecihlerden her birine verilen misaller kendi aralarında birbirinin Nazâir'idir. Ancak burada dikkat edilmesi gerek husus şudur. Birinci vecihte bulunan misallerdeki "أُمَّة" kelimeleriyle, ikinci ve üçüncü vecihlerdeki "أُمَّة" kelimeleri beraber mütalaa edilmemeli; dolayısıyla birbirinin Nazâir'i sayılmamalıdır. Gerçi lafız itibariyle bunlar aynıdır, fakat manalar farklıdır. Binaenaleyh, Vücûh ve Nazâir ile ilgili tariflere, birinci şemadaki bilgi, ikinci şemadaki bilgiden daha yakın kabul edilmektedir.³⁷

Hülâsa, Kur'ân-ı Kerim'de birçok manalara (vecihlere) gelen kelimeler bulunduğu gibi, aynı anlam için kullanılan (Nazâir) kelimeler de vardır. İşte, Kur'ân-ı Kerim'in bu yönünü araştıran ilme Vücûh ve Nazâir ilmi denilmektedir.

Kök itibariyle tamamen farklı olan kelimeler birçok yerde aynı anlamı vurgulayabilmektedir. Nitekim Kur'ân ilimlerinden biri olarak kabul edilen Vücûh ve Nazâir ilmi, Kur'ân'ın bu yönünü inceler.³⁸ Vücûh ve Nazâir ilmiyle Aksâmu'l-Kur'ân ilmi de Arap diliyle alakalı ilimlerden sayılır. Bunlara dayanarak Kur'ân ilimlerinin çoğunun Arap dilini bilmekle ve bu ön bilgiler doğrultusunda Kur'ân'ı incelemekle halledilebilecek türden disiplinler olduğu söylenebilir.³⁹

Vücûh ve Nazâir, ashab arasında ilmi bir mesele olarak gündeme gelmiştir. İbni Sa'd'ın İkrime'den, onun da İbni Abbas'dan rivâyetine göre, Ali b. Ebî Tâlib (öl. 40/661), İbni Abbas'ı Haricilere gönderir ve şöyle der: *"Git, onlarla tartış! Onlara karşı Kur'ân'dan delil getirmeye kalkma; zira Kur'ân kelimelerinin çeşitli manaları vardır. Binaenaleyh, onlara karşı sünnetle mücadele et."*

Bunun üzerine İbni Abbas: *"Müminlerin emîri! Ben Allah'ın Kitabını onlardan daha iyi bilirim. Çünkü Kur'ân bizim evlerimizde nazil oldu."* der. Ali b. Ebî Tâlib de,

---

³⁷ Yahya b. Sellâm, s. 22.

³⁸ Halis Albayrak, **Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine**, s. 22.

³⁹ Albayrak, s. 90.

“Doğru söyledin, fakat Kur’ân-ı Kerim âyetleri çeşitli manalar taşımaktadır. Sen söylersin, onlar söyler; bu böyle devam eder gider.” diye cevap verir.⁴⁰

Ebu Nuaym’ın İbni Abbas’dan naklettiği bir haberde İbni Abbas şöyle demektedir: “Kur’ân’ın pek çok vecihleri vardır. Onu en güzel vecihlerine hamlediniz.”⁴¹

II. el-Vücûh ve’n-Nazâir İlminin Ehemmiyeti

Kur’ân-ı Kerim’in tefsiri konusunda, Kur’ân ile ilgili diğer ilimlerin yeri ne ise, Vücûh ve Nazâir ilminin yeri de odur. Kâtib Çelebi, “Vücûh ve Nazâir ilmi, tefsir ilminin furûundandır.” diyor da⁴² kanaatimizce Vücûh ve Nazâir ilmi Garîbu’l-Kur’ân ilmi gibi Ulûmu’l-Kur’ân’ın önemli dallarından biridir.

Kur’ân-ı Kerim’de bazı kelimelerin 20 kadar veya daha çok değişik manaları bulunmaktadır. Bazı âlimler, böyle bir olayın beşer sözünde bulunması mümkün değildir diyerek, Vücûh ve Nazâir’i Kur’ân’ın mucizelerinden saymışlardır.⁴³

Nitekim Suyûtî, ileride açıklayacağımız gibi, Vücûh ve Nazâir ilmine dair yazdığı eserine **Mu’teraku’l-Ekrân fî İ’câzi’l-Kur’ân** adını vermiştir.

Kur’ân’ın bazı kelimelerinin birden çok anlamı olduğunu belirttik. Ama burada dikkat edilmesi gereken husus, nadiren de olsa, bütün bu anlamların tek bir âyette düşünülmemesi; sibak-siyak karinesiyle kelimenin hangi âyette ne anlamlara geldiğine dikkat edilmesidir.

O halde Vücûh ve Nazâir ilmi iyi bilinmedikçe, Kur’ân’ı tefsire kalkışmak hatalı yorumların doğmasına sebep olabilir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Kur’ân-ı Kerim’in bazı kelimelerinin birden çok manası bulunduğundan tam tercümesi de mümkün değildir. Durum böyle olunca, tercümeden hareketle Kur’ân’dan hüküm çıkarmaya ve fetva vermeye kalkışmak büyük bir cüret olur.

Allah Teâla bir âyette: “ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ” “Sonra o kâfirler gerçek dostları olan Allah’a döndürülürler.”⁴⁴ buyururken; bir başka âyette:

⁴⁰ Suyûtî, I/185.

⁴¹ Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, I/25.

⁴² Keşfu’z-Zunûn, II/2001.

⁴³ Suyûtî, I/185.

"وَ أَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ" "Kâfirlerin hiçbir dostu yoktur."⁴⁵ buyurmaktadır.

Dolayısıyla bu iki âyet arasında zahîrî bir tenakuz gözükmemektedir. Ancak birinci âyetteki "Mevlâ" kelimesini, "Malik, Hâlık veya Ma'bûd" manalarına; ikincisini de "Yardımcı" anlamına hamletmek suretiyle bu iki âyet arasındaki tenakuz ortadan kaldırılmış olur.⁴⁶

Binaenaleyh Vücûh ve Nazâir konusu iyi bilinmeden, kelimelerin bu değişik anlamlarını yerine göre değerlendirmek mümkün değildir. Konunun ehemmiyeti ile ilgili olarak kaynaklarda şöyle bir hadis zikredilmektedir: "Kişi Kur'ân'daki bazı kelimelerin Vücûh'unu bilmedikçe gerçek fakih olamaz."⁴⁷

Hadiste geçen "Kişi Kur'ân'da geçen bazı kelimelerin Vücûh'unu bilmedikçe..." ifadesini bazıları şöyle yorumlamaktadır: "Kişi, bir lafzın değişik manalara ihtimali bulunduğunu düşünmeli; bu manalar arasında bir tezat yoksa lafzı bu anlamlardan herbirine hamletmeli ve tek bir mana ile yetinmemelidir." Bazıları da bu sözü, "Manevi ve tasavvufî işaretlerden istifade etmek, zahîrî tefsirle yetinmemek" şeklinde anlamışlardır.⁴⁸

III. el-Vücûh ve'n-Nazâir İlminin Tarihçesi ve Konu ile İlgili Eserler

1. Tarihçe

Peygamberimiz (s.a.v.)'den Kur'ân âyetlerinin tefsirinde Vücûh ve Nazâir'e dair fazla misal göremiyoruz.

Ancak: "الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مَهْتَدُونَ"

"İman edip, inançlarına zulüm karıştırmayanlar, işte onlar güvenlik içindedirler. Doğru yolda olanlar da onlardır."⁴⁹ âyetindeki "zulüm" kelimesini, Lokman sûresi 13.

⁴⁴ En'âm, 6/62.

⁴⁵ Muhammed, 47/11.

⁴⁶ Ebu Bekir er-Razî, **Tefsîru'r-Râzî**, s.138.

⁴⁷ Suyûtî, **İtkân**, I/185'de, Mukâtil b. Süleyman'ın, **el-Vücûh ve'n-Nazâir** adlı kitabının baş tarafında bu hadisi merfû olarak zikrettiğini söylemektedir. Ancak sözü edilen hadis, Mukâtil'in kitabında mevcut değildir. Bkz. Mukâtil b. Süleyman'ın adı geçen eseri (Neşr. Ali Özek, İstanbul 1985). Suyûtî aynı hadisi, İbni Sâ'd ve diğerlerinin Ebu'd-Derdâ'dan mevkuף olarak rivâyet ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Suyûtî, I/185. Bu hadis, sahih hadis kaynaklarında mevcut değildir.

⁴⁸ Suyûtî, I/185.

⁴⁹ En'âm, 6/82.

âyette geçen “şirk” kelimesiyle tefsir etmiş ve dolayısıyla buradaki zulmü haksızlık manasına alarak üzülen ashabını endişeden kurtarmıştır.⁵⁰

Vücûh ve Nazâir ilminde ilk söz söyleyen kişinin Ubeyy b. Ka’b (öl. 30/650) olduğu söylenmektedir.⁵¹

Daha önce ifade ettiğimiz üzere Ali b. Ebî Tâlib, Kur’ân-ı Kerim’de Vücûh ve Nazâir’in bulunduğunu ve buna dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Ashab arasında Kur’ân ilimleri konusunda Abdullah İbni Abbas’ın çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.⁵² Başta Ömer b. Hattab olmak üzere ashabın büyükleri İbni Abbas’ın bu hususta derin bir bilgiye sahip olduğunu kabul etmekte, dolayısıyla Vücûh ve Nazâir konusunda İbni Abbas ilklerden kabul edilmektedir.⁵³

Ancak ona nispet edilen eserler, kanaatimizce müstakil bir Vücûh ve Nazâir çalışmasından çok, içerisinde Vücûh ve Nazâir’e de misaller bulunan Garîbu’l-Kur’ân tarzı eserlerdir. Çünkü onun, Kur’ân-ı Kerim’in bazı âyetlerinin tefsirine dair rivâyetleri ve Garîbu’l-Kur’ân, Lugâtu’l-Kur’ân’a dair görüşleri bize intikal etmiş olmakla birlikte bunlar arasında doğrudan Vücûh ve Nazâir’le ilgili bir şey bulunmamaktadır.

Vücûh ve Nazâir ilminin doğuşuna sebep olan amiller hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Zira konu ile ilgili eser telif eden müellifler, ilk defa kendilerini bu konuda çalışmaya sevk eden amilleri, Garîbu’l-Kur’ân müellifleri gibi, açık bir şekilde beyan etmemişlerdir. Ancak Kur’ân’da benzer (Nazâir) kelimelerin her geçtiği yerde aynı manada kullanılmayacağına ve birçok âyette farklı vecihleri bulunduğuna dikkat çekmişlerdir.⁵⁴ Ayrıca Kur’ân’ın bazı kelimelerini açıklamak ve Kur’ân’ın Kur’ân ile izahını; dolayısıyla mana bakımından bir olan âyetleri bir araya getirme gayesi ile bu çalışmaları yapmış olabilirler.⁵⁵

Tarihi seyri itibariyle meseleyi ele alacak olursak, hicri birinci asırda, İbni Abbas’ın sözü edilen çalışmaları dışında, konu ile ilgili başka bir çalışma göremiyoruz.

⁵⁰ Mennâu’l-Kattân, **Mebâhis**, s. 9; ed-Dâmegânî, s. 308; İbnu’l-Cevzî, s. 427.

⁵¹ Durak Pasmaz, **Ubeyy b. Ka’b ve Tefsir İlmindeki Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 262.

⁵² İbnu’l-Cevzî, (Neşr. Muhammed Abdülkerim er-Râzî), mukd., s. 39.

⁵³ Yahya b. Sellâm, s. 28.

⁵⁴ Yahya b. Sellâm, s. 24.

⁵⁵ Yahya b. Sellâm, s. 25.

Vücûh ve Nazâir’le ilgili esas çalışmaların hicri ikinci asırla onuncu asır arasında yapıldığı; 105/723 tarihinden başlayarak onuncu yüz yıla kadar, her bir asırda konu ile ilgili en az bir eser telif edildiği ve bu dönemler içerisinde hicri ikinci asrın, altı eserle birinci sırada yer aldığı belirtilmektedir.⁵⁶

Hicri ikinci asırda telif edilen eserlerden de günümüze ancak Mukâtil b. Süleyman ile Yahya b. Sellâm’ın eserlerinin intikal ettiğini bilmekteyiz.

Konu ile ilgili ilk çalışmaların, kelime izahlarında belli bir tertibi yoktur. Mukâtil b. Süleyman ve Yahya b. Sellâm’ın eserleri, ileride ifade edeceğimiz gibi, ilk kelimelerde Mushaf tertibi intibahını veriyorsa da, daha sonra bu tertip bozulmakta, kelimeler rastgele ele alınarak, vecihleri beyan edilmektedir. Araştırmalarımıza göre, Vücûh ve Nazâir kitapları, ed-Dâmegânî ile alfabetik tertibe kavuşmakta, bu tertip İbnu’l-Cevzî ve Fîrûzâbâdî ile devam etmektedir. Adı geçen eserler ve müellifleri hakkında ileride kısaca bilgi vereceğiz.

İlk eserlerde kelime sayısı daha az iken, sonrakilerde giderek artmakta ve neredeyse dört-beş katına ulaşmaktadır.

2. el-Vücûh ve’n-Nazâir’e Dair Eserler

Bu sahada yazılmış eserleri, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, bize ulaşmış ulaşmadığına bakmadan sıralayarak, bize ulaşanları ve görebildiklerimizden bir kısmını da kronolojik sıra ile tanıtmaya çalışacağız. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir hususa işaret etmek gerekir. Bazı kaynakların, tetkik etmeden, isim benzerliği dolayısıyla, Kur’ân’ın Vücûh ve Nazâir’ine dair eserler diye belirttiği kitapların bir kısmının, tetkikimiz sonunda konumuzla alakası olmadığını görüyoruz. Mesela, Ali Şevvâh İshâk, **Mu’cemu Musannefâti’l-Kur’âni’l-Kerim** adlı eserinde (IV. cilt, İlmu’l-Vücûh ve’n-Nazâir bölümü, ss. 251–263); Ahîzâde Abdulhalim er-Rumî (öl. 1013/1604)’nin **Ta’lîka ale’l-Eşbâh ve’n-Nazâir** adlı kitabıyla, Mustafa b. Hayreddin er-Rumî (öl.1025/1616)’nin **Tenvîru’l-Ezhân ve’d-Damâir fî Şerhi’l-Eşbâh ve’n-Nazâir** adlı eserini, Kur’ân’ın

---

⁵⁶ Yahya b. Sellâm, ss. 30-31.

Vücûh ve Nazâir'ine dair eserler arasında saymıştır. Hâlbuki adı geçen bu eserler fıkıhla ilgilidir.⁵⁷

A) Bize intikal etmediği veya bazı parçalarının intikal ettiği belirtilen eserler

İbni Abbas'ın azatlısı olan İkrime b. Abdullah el-Medenî (öl. 105/723)'nin, Vücûh ve Nazâir'e dair bir eserinin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁵⁸

Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî (öl. 143/760)'nin de İbni Abbas'dan rivâyet ettiği, konu ile ilgili bir eseri bulunduğu belirtilmektedir. Belki de Muhammed Fuad Abdülbaki'nin, Buhârî (öl.256/869)'nin **Sahih**'ini tarayarak **Garîbu'l-Kur'ân Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî** adı ile ortaya koyduğu kitap budur.⁵⁹ Eğer böyle ise, bu kitap şu anda elimizde mevcuttur.

Kaynaklarda Muhammed b. Saîd el-Kelbî (öl. 146/763)'nin Vücûh ve Nazâir'e dair bir eserinden söz edilmektedir.⁶⁰

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Fadl el-Abbas b. el-Fadl el-Ensârî el-Vâkıfî (öl. 186/802)'nin konu ile ilgili bir kitabından bahsetmektedir.⁶¹

Ebu Bekir b. Muhammed b. el-Hasen en-Nakkaş (öl.351/962)'in da ilgili bir eserinin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.⁶²

Kaynaklarda Ahmed b. Fâris el-Lugavî (öl. 395/1004)'nin **el-Efrâd** adlı bir kitabından söz edilmekte ve bu eserden nakillerde bulunmaktadır.⁶³

İbnu'l-Cevzî, Ebu Ali el-Bennâ (öl. 471/1078)'nin konuya dair bir eserinden söz etmektedir.⁶⁴

Ebu'l-Huseyin Muhammed Abdussamed el-Mısrî (öl. ?) de konu ile ilgili eser yazan müellifler arasında gösterilmektedir.⁶⁵

⁵⁷ Bkz. El-Bağdadî, **Hediyye**, I/504, II/439.

⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, s. 54.

⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, s. 54, 82.

⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, s. 54, 82.

⁶¹ İbnu'l-Cevzî, s. 54, 82.

⁶² İbnu'l-Cevzî, s. 54, 82.

⁶³ Zerkeşî, I/105, Suyûtî, I/187.

⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, s. 83.

İbni Ebi'l-Muâfî de (öl. ?), eseri bize kadar ulaşmadığı söylenen müellifler arasındadır.⁶⁶

B) Günümüze Kadar Ulaşan Yazma Eserler

1. Ebu Abdullah Harun b. Musa el-Ezdî el-A'ver (öl.170/786)'in **el-Vücûh ve'n-Nazâir** adlı eseri:

Bu eserin, İrlanda'da Chester Beatty Kütüphanesinde numara 3334'de; ayrıca Riyad'da İmam Muhammed b. Suûd Kütüphanesi numara 3334/f ve 2789/f'de bulunduğu belirtilmekte ve kitabın bize Matrûh b. Muhammed b. Şakir (öl. 271/884)'in Abdullah b. Harun el-Hicâzî (öl.161/777)'den, onun da babasından rivâyeti ile intikal ettiği söylenmektedir.⁶⁷

2. es-Seâlibî (öl. 429/1037)'ye nispet edilen **el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim** adlı eserin, Câmiatu'd-Düveli'l-Arabiyye Kütüphanesinde Veliyyu'd-din bölümü numara 51052 C. I/9'da bir yazmasının bulunduğu belirtilmektedir. Ancak "*Eser iyi incelendiğinde İbnu'l-Cevzî'nin Nuzhetu'l-A'yun... adlı eserinin bir özeti olduğu anlaşılır.*" denilmektedir.⁶⁸

3. İsmail el-Hîrî en-Neysâbûrî (öl. 430/1039)'nin **Vücûhu'l-Kur'ân** adlı eserinin bir nüshasının Câmiatu'd-Düveli'l-Arabiyye Kütüphanesinde numara (Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde 1282 numara, 156 varak) C. I/50'de bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁹

4. Ali b. Ubeydullah ez-Zâgûnî el-Hanbelî (öl. 527/1132)'nin **el-Vücûh ve'n-Nazâir**⁷⁰ adlı eserinin bir yazmasının, İrlanda Chester Beatty Kütüphanesinde bulunduğu bahsedilmektedir.⁷¹

---

⁶⁵ Suyûtî, I/187.

⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, s. 55.

⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, ss. 49-50; Ali Şavvâh İshâk, IV/263.

⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, ss. 50-51.

⁶⁹ Ali Şavvâh İshâk, IV/263.

⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, s. 83.

⁷¹ Ali Şavvâh İshâk, IV/262; Yahya b. Sellâm, s. 35.

5. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Mukrî (öl. 658/1259)'nin **Vücûhu'l-Kur'ân** adlı eserinin bir nüshasının Methaf-ı Britânî, numara 1229'da kayıtlı bulunduğu belirtilmektedir.⁷²

6. Mustafa b. Abdurrahman b. Muhammed el-Ezîrî (öl. 1155/1742)'nin de konuyla ilgili eserinin Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye numara 25733/b'de bir yazma nüshasının bulunduğu ifade edilmektedir.⁷³

7. Ayrıca müellifi meçhul **Beyânu Vücûhi Meâni'l-Elfâz'l-Kurâniyyeti'l-Muteaddideti'l-Ma'nâ** adlı eserin bir nüshasının Chester Beatty Kütüphanesinde numara 5096'da bulunduğu, ayrıca sözü edilen bu nüshanın bir mikrofilminin Mekke'de, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî Kütüphanesi, Tefsir ve Ulûmu'l-Kur'ân bölümünde numara 67'de mevcut olduğu belirtilmektedir.⁷⁴

C) Konu İle İlgili Matbu Eserler

1. Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767)'in eseri:

Bu eseri, Abdullah Mahmûd Şahhâte **el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim** adı ile tahkik ederek, 1975'te Kahire'de neşretmiştir.⁷⁵ Aynı eser, **el-Vücûh ve'n-Nazâir** adı ile Ali Özek tarafından tahkik edilmiş ve İSAV tarafından 1993 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.

185 kelimenin izah edildiği bu eserde müellif, ne Mushaf tertibi ne alfabetik ne de başka bir tertip takip etmiştir. Eser "HÜDÂ" kelimesinin izahı ile başlar, "FISK" kelimesi ile biter. Kelimelerin tertibinde, içinde o kelimenin zikredildiği sûre veya âyetlerin sırası da göz önünde tutulmamıştır.

Eserde, önce bir kelimenin kaç vechi olduğu, yani Kur'ân'da kaç manaya kullanıldığı zikredilir. Sonra her vechin manası izah edilir. İzahı yapılan kelimenin vecihlerinin hepsi ayrı ayrı; birinci vecih, ikinci vecih şeklinde ele alınır.

⁷² Bkz. İbnu'l-Cevzî, s. 52.

⁷³ İbnu'l-Cevzî, s. 53.

⁷⁴ Ali Şavvâh İshâk, IV/256.

⁷⁵ Ali Şavvâh İshâk, IV/255; İbnu'l-Cevzî, s. 651.

Vücûh ve Nazâir'e dair günümüze ulaşan ilk çalışma olduğu kabul edilen Mukâtil'in bu eserinde şevâhid olarak hemen hemen Kur'ân'dan başka bir şey kullanılmamıştır.⁷⁶

Mukâtil'in bu eserine bakılarak, "Vücûh ve Nazâir", sadece Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiridir demenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü daha sonraki eserlerde şiir, emsal ve hadisle de istişhâd edildiğini görmekteyiz.⁷⁷

2. Ali b. Vâfid (193/808 ?)'in **el-Vücûh ve'n-Nazâir** adlı eserinin, Sa'd Gurâb'ın tahkiki ile 1976'da Tunus'ta neşredildiği belirtilmektedir.⁷⁸

3. Yahya b. Sellâm (öl. 200/815)'in **et-Tesârîf mimmâ İştēbehet Esmâuhû ve Tesarrafet Meânih** adlı eseri de 115 kelimenin Vücûh ve Nazâir'ini ele almakta olup, Mukâtil b. Süleyman'ın eseri ile herhangi bir tertibe riâyet etmemesi ve kelimelerin Vücûh ve Nazâir'ini ele alış biçimi gibi birçok konuda uyuşmaktadır. Dolayısı ile ittifak noktaları, ihtilaf noktalarından daha fazladır.⁷⁹ Sözü edilen bu eser, Hind Şelebi tarafından tahkik edilerek, Tunus'ta 1979'da yayımlanmıştır.

4. Ebu'l-Umeysil Abdullah b. Hâlid (öl. 240/854)'in **el-Me'sûr** adlı eseri, Londra'da Kronko'nun tahkiki ile 1925'de neşredilmiştir.⁸⁰

5. el-Mubberred (öl. 285/898)'in **Mâ İttifeka Lafzuhû Vahtelefe Ma'nâhu mine'l-Kur'âni'l-Mecîd** adlı eseri, yukarıda gördüğümüz Mukâtil b. Süleyman ve Yahya b. Sellâm'ın eserlerine göre muhtasar olup, kelimeleri ele alış tertibi de farklıdır. Eser önce, Arap dilinde lafız ve manaları farklı; ikinci olarak lafızları farklı, manaları aynı olan kelimeleri, isim ve fiil olarak ele almakta; üçüncü bölümde lafızları aynı, manaları farklı kelimeleri (el-Lafzu'l-Müşterek), daha sonra da zıt anlamlı kelimeleri incelemektedir.

Bilahare Kur'ân-ı Kerim'de, lafızları aynı, manaları farklı kelimeleri ele almakta ve bu kelimeleri kolay bir üslup ile anlatmaktadır. Kelimelerin izahında, âyetlerden, Arap

---

⁷⁶ Mukâtil b. Süleyman, ss. 30-31.

⁷⁷ Örnek olarak, İbnu'l-Cevzî'nin **Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâdir fî ilmi'l-Vücûh ve'n-Nazâir** adlı eseri ile Fîrûzâbâdî'nin **Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz** adlı eserine bakınız. (Bu iki eseri ileride açıklayacağız.)

⁷⁸ Ali Şavvâh İshâk, IV/262.

⁷⁹ Yahya b. Sellâm, s. 29.

⁸⁰ İbnu'l-Cevzî, s. 35; 670.

dilinden ve bazen de hadislerden istişhâd etmektedir. 71 kelimenin izahını yapan bu eser, Ebu Ra'd Ahmed Muhammed tarafından tahkik edilerek 1988'de neşredilmiştir.

6. el-Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/898)'nin **Tahsîlu Nazâiri'l-Kur'âni'l-Kerim** adlı eseri, Husni Nasr Zeydân'ın tahkiki ile 1970'de Kahire'de neşredilmiştir.⁸¹

7. Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (öl. 478/1085)'nin **Kâmûsu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nazâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim** adlı eseri, kelimelerin ilk harfine göre alfabetiktir. İkinci ve üçüncü harflerde tertibe riâyet edilmemekte; hatta kelimedede sülâsî köke ziyade edilen harfler de dikkate alınmamaktadır.

Kitabın muhakkıkı, Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl bu hususu şöyle açıklamaktadır: "î" harfi, "Hemze" ile başlayan bütün kelimeleri bir araya getiriyordu. "Hemze", ister aslî, ister zâid olsun fark etmiyordu. Mesela, alfabetik sıra bakımından "أمر" lafzı ne ise, "عق" lafzının cemi olan "أعاق" da öyle idi; üç harf ziyade edilen "إستكبر" da aynı idi. Müellif bütün bunları "باب الألف" de toplamış ve bütün baplarda aynı şeyi yapmıştır. Biz bunu düzelttik ve her kelimeyi sülâsî aslına ircâ ettik. Bu sebeple bütün konular değişti; her lafız, sarf açısından ait olduğu yere konuldu; böylece kitap yeniden tertip edildi.⁸²

Müellif ed-Dâmegânî, Mukâtil b. Süleyman ve diğer müelliflerin kitaplarını gördüğünü ve bunları eksik bulduğunu, eserine bunların muhtevasını aldığı gibi onların ihmal ettiklerini de ilave ettiğini belirtmektedir.

Yaklaşık 500 kelimenin yer aldığı bu eser, konusunda alfabetik kitapların ilki kabul edilebilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi eser, Abdulazîz Seyyidü'l-Ehl tarafından tahkik edilip yeni bir tertibe konulmuş ve 1983'de Beyrut'ta tek cilt halinde neşredilmiştir.⁸³ Ancak Abdulazîz Seyyidü'l-Ehl tarafından tahkik edilerek neşredilen bu eser; tahkikî bir yazmaya dayanıyor, adı değiştirilmiş ve müellifin tertibine muhakkık tarafından müdahale edilmiş denilerek bazı noktalardan tenkit edilmiştir. Adı geçen bu kitab **el-Vücûh ve'n-Nazâir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz** adıyla Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zefîf tarafından orjinalinin tertibine uygun, altı yazma nüsha karşılaştırılarak tahkik edilmiş; iki

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, s. 35.

⁸² ed-Dâmegânî, ss. 8-9.

⁸³ ed-Dâmegânî, s. 11.

cilt halinde 1992 yılında Kahire’de el-Meclisu’l-A’la li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye tarafından neşredilmiştir. Kitabın Kahire’de yapılan bu neşri, öncekine göre daha doğru ve ilmi esaslara daha uygundur.⁸⁴

8. Ebu’l-Fadl Hubeş b. İbrahim Tiflisî (öl. 558/1162)’nin **Vücûh-i Kur’ân** adlı eseri Farsça olup, muhakkık Mehdî’nin tahkiki ile Tahran’da 1340/1921’de neşredilmiştir.

9. Ebu’l-Ferec İbnu’l-Cevzî (öl. 597/1200)’nin **Nuzhetu’l-A’yuni’n-Nevâdir fi İlmi’l-Vücûh ve’n-Nazâir** adlı eseri, kanaatimizce konu ile ilgili eserlerin en güzelidir. Eser, önce kelimenin Arap dilindeki izahını, sonra da Kur’ân’daki vecihlerini ve bu vecihlerin Nazâir’ini beyan eder.

Başta el-Ferrâ (öl. 207/822), İbni Kuteybe (öl. 276/889), ez-Zeccâc (öl. 310/922), İbnu’l-Enbârî (öl. 328/939), İbni Fâris el-Lugavî (öl. 395/1004), Zekeriyâ et-Tebrîzî (502/1108) ve Ali b. Ubeydullâh (öl. 507/1113) olmak üzere birçok dilciden istifade edilerek meydana getirilen bu eser, kelimenin ilk harfine göre alfabetiktir. İkinci ve üçüncü harfler tertipte dikkate alınmadığı gibi, kelimenin sülâsî aslı da nazarı itibara alınmamıştır. Ana başlıklar "کتاب", yan başlıklar "باب" şeklinde olup, kelimelerin tertibi, Vücûh’ü en az olanlardan başlayarak yukarı doğru devam etmektedir.

Kelimelerin izahında şevâhid olarak 112 şiir getirilmiştir. Zaman zaman emsal ile süslenmiş olan eserde, az da olsa hadislere yer verilmiştir. Sahabeden, özellikle İbni Abbas’dan nakillerde bulunan müellif, eserinde 324 kelimenin Vücûh ve Nazâir’ini beyan etmektedir. Eser, Muhammed Abdu’l-Kerim Kâzım er-Radî’nin tahkiki ile 1987’de Beyrut’da neşredilmiştir.

10. Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî (öl. 817/1414)’nin **Besâiru Zevi’t-Temyîz fi Letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz** adlı eseri, kelimelerin ilk harfine göre alfabetiktir. İkinci ve üçüncü harflerde tertibe riâyet edilmemiştir. Eser altı cilt olup; Vücûh ve Nazâir’le ilgili olanları, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltlerdir. Birinci cilt, bazı Kur’ân ilimleriyle ilgili konuları kapsamakta; altıncı cilt ise Kur’ân-ı Kerim’de isimleri geçen Peygamberlerin ve bazı şahısların isimleri ve sıfatlarına dair, yine Kur’ân âyetleriyle istişhâd ederek bilgi vermektedir.

---

⁸⁴ Daha fazla bilgi için bkz. **el-Vücûh ve’n-Nazâir li’d-Dâmegânî**, I/Mukaddime, s. 4.

Eserin, bu konuda yazılanların en kapsamlısı olduğu söylenebilir. Müellif, ikinci ciltte 323, üçüncü ciltte 200, dördüncü ciltte 217 ve beşinci ciltte 155 olmak üzere, toplam 895 kelimenin Vücûh ve Nazâir'ini beyan etmiştir.

Adı geçen bu eser, Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdu'l-Kerim et-Tahâvî'nin tahkikiyle altı cilt halinde Kahire'de neşredilmiştir. (1969–1986)

11. Muhammed b. el-Imâd (öl. 889/1484)'ın olduğu söylenen **Keşfü's-Serâir** adlı eserin de Fuâd Abdulmün'im Ahmed tarafından tahkik edilerek, 1977'de İskenderiye'de neşredilmiş olduğu; kitapta 105 kelimenin Vücûh ve Nazâir'inin beyan edildiği ifade edilmektedir.⁸⁵

12. Suyûtî (öl. 911/1505)'nin **Mu'teraku'l-Ekrân fî İ'câzi'l-Kur'ân** adlı eseri de büyük oranda konumuzla ilgilidir. Çeşitli tarihlerde değişik baskıları yapılan bu eser üç cilt olup; birinci cilt, Kur'ân ilimleri, i'câz vecihleri ve Arap dili ve belagati tabirleri üzerinde geniş bilgiler vermektedir. İkinci ve üçüncü ciltleri ise; Garîbu'l-Kur'ân, Vücûh ve Nazâir yanında, Kur'ân'ın belagat nükteleri, sebab-i nuzûl, nâsıh-mensûh, gramer ve zaman zaman da kıraat konularına temas etmektedir.

Kitap, geniş çapta Fîrûzâbâdî'nin **Besâiru zevi't-Temyîz...**'inden istifade edilerek yazıldığı intibahı vermektedir.

Müellifin, kaynaklarda adı zikredilip de bize kadar ulaşmadığı söylenen **Mu'teraku'l-Ekrân fî Muştereki'l-Kur'ân** adlı eseri bu olsa gerekir.⁸⁶ Biz bunun kısmen isim farklılığından dolayı ayrı bir kitap zannedildiği kanaatindeyiz.

Konu ile ilgili bu özel çalışmaların dışında, bazı müfessirler de eserlerinde Vücûh ve Nazâir'e büyük önem vermişlerdir. Mesela el-Mâverdî (öl. 450/1058)'nin **en-Nüket ve'l-Uyûn Tesfsîru'l-Mâverdî** adlı eseri; Tabersî (öl. 502/1108)'nin **Mecmau'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kurân**'ı ve İbnu'l-Cevzî (öl. 597/1200)'nin **Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir** adlı eserlerini bunlar arasında sayabiliriz.

⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, s. 669; Yahya b. Sellâm, s. 36.

⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, s. 55; Yahya b. Sellâm, s. 37.

IV. Vücûh ve Nazâir'in Diğer İlimlerle Olan Münasebeti

Vücûh ve Nazâir ilmi, Müşkilü'l-Kur'ân ilminin çok önemli bir kısmını oluşturduğu gibi, Garîbu'l-Kur'ân ilminin de belli bir bölümünü teşkil eder. Binaenaleyh, Kur'ân ilimleri arasında Garîbu'l-Kur'ân ve Müşkilü'l-Kur'ân ilimlerinin yeri ne ise Vücûh ve Nazâir ilminin yeri de odur.

Ancak Garîbu'l-Kur'ân kitaplarının Vücûh ve Nazâir kitaplarından en bariz farkı şudur. Garîbu'l-Kur'ân'lar, ister bir manaya ister çeşitli manalara gelsin, bütün garîb kelimeleri ihtiva ederler ve bu tarz eserlerde, kelimenin sadece Kur'ân-ı Kerim'deki manası değil, Arap dilindeki diğer manalarına da işaret edilir. Yani Garîbu'l-Kur'ân'lar, Vücûh ve Nazâir kitaplarındaki kelimeleri içerisinde bulundurduğu gibi daha fazlasını da ihtiva eder. Fakat bunun aksini söylemek mümkün değildir.

Binaenaleyh, Vücûh ve Nazâir kitapları en az iki ve daha fazla manası (Vücûh'u) olan kelimelere yer vermekte ve bu kelimeleri Kur'ân-ı Kerim'deki sibak ve siyakına göre değerlendirmektedir. Bazı önemli Vücûh ve Nazâir kitapları, kelimenin Kur'ân-ı Kerim'deki vecihlerinden başka Arap dilindeki diğer manalarına yer vermekte ise de bu durum, Garîbu'l-Kur'ân kitaplarındaki gibi teferruatlı değildir.

Bu açıklamalardan anlaşılan şudur ki, Vücûh ve Nazâir kitaplarındaki kelime sayısı, Garîbu'l-Kur'ân kitaplarındaki kelime sayısından daha azdır ve Garîbu'l-Kur'ân'lar'da şevâhid olarak kullanılan hadis, şiir ve emsal; Vücûh ve Nazâir kitaplarında kullanılanlara nisbeten daha çoktur.

Vücûh ve Nazâir'e dair çalışmalar belli bir asırda nihâyete ermiş; hâlbuki Garîbu'l-Kur'ân çalışmaları hicri birinci asırda başlamış, zamanımıza kadar devam etmiş ve bundan sonra da devam edecektir.

Ayrıca Kur'ân'ın Vücûh ve Nazâir'ine dair bu çalışmalar, diğer ilimlerde; lügat, şiir, fıkıh ve nahiv konularında benzer isimlerde birtakım eserlerin ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir.

Bunlara örnek olarak lügat ve şiirde, Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam (öl. 224/838)'ın **Kitabu'l-Ecnâs min Kelâmi'l-Arab ve mâ İštebehe fi'l-Lafzı Vahtelefe fi'l-Ma'na** adlı eseriyle, Ebu Bekir Muhammed (öl. 380/990) ve kardeşi Ebu Osman Said

(öl. 390/1000)'in, Mütেকaddimîn ve Muhadramîn şairlerinin şiirlerini mukayese etmek ve benzer manaları bir araya getirmek için ortaya koydukları **Kitâbu'l-Eşbâh ve'n-Nazâir** adlı eserleri verilebilir; ayrıca Fıkıh sahasında Izzu'd-Din b. Abdisselam (öl. 660/1262)'ın **el-Kavâidu'l-Kübrâ ve's-Sugrâ**'sı ile başlayan ve fıkıhta benzer meseleleri bir bab altında toplayan eserler ve **Kitabu'l-Eşbâh ve ve'n-Nazâir** adlı eserleri bulunan Tacüddin es-Sübkî (öl. 771/1370) ve İbni Nüceym el-Mısrî (öl. 970/1562) ile bu çalışmalar devam eder. Suyûti'nin nahve dair, **el-Eşbâh ve'n-Nazâir** adlı eseri de bunun en güzel misallerinden biridir.⁸⁷

NETİCE

Kur'ân ilimlerinden biri olan Vücûh ve Nazâir'in, Kur'ân tefsirinde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Daha ashab zamanında onun ehemmiyeti anlaşılmış ve konu üzerinde titizlik gösterilmiştir.

Zira değişik anlamlara gelen (Vücûh) veya aynı anlamı anlatmak için kullanılan farklı kelimeleri (Nazâir) bilmeden Kur'ân-ı Kerim'e verilecek manalar eksik olacak ve hatta çoğu zaman yanlış yorumlara yol açacaktır. Ayrıca zıt anlamlı kelimeleri de bilip, bunları dikkate alarak Kur'ân'ı tercüme ve tefsir etmek zengin bir kültürün meydana gelmesine vesile olacaktır. Kaldı ki, çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olan amillerden bir kısmı da bu farklı manaları dikkate almak değil midir?

Ulema, Vücûh ve Nazâir ilmini bilmeyenlerin Kur'ân'ı tercüme ve tefsir etmesine müsaade etmemiştir. Bu bakımdan Kur'ân'ın bu yönünü açıklayan eserler daha ilk dönemlerden itibaren telif edilmeye başlanmıştır.

Bu sebeple konuya dair pek çok eser yazılmış, ancak bunların bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Hicri ikinci asırla onuncu asır arasında devam ettiği söylenen bu çalışmaların bize kadar ulaşan ilk meyvesi, Mukâtil b. Süleyman'ın **el-Eşbâh ve'n-Nazâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim**, diğer bir adlandırmayla **el-Vücûh ve'n-Nazâir** adlı eseridir.

---

⁸⁷ Yahya b. Sellam, ss. 40-42; nahiv ve İslam hukukuna dair yazılan **el-Eşbâh ve'n-Nazâir** kitapları hakkında daha geniş bilgi için bkz. *DİA*, XI, 456-459.

Kur'ân-ı Kerim sahasında yapılan bu çalışmaların, lügat, şiir, fıkıh ve nahiv sahaslarında da benzer isimlerle bazı eserlerin meydana gelmesine örnek teşkil ettiği bilinmektedir.

Vücûh ve Nazâir'e dair yazılan ilk eserlerin herhangi bir tertibi yoktur. Ayrıca bu ilk eserlerde şiir, emsal ve hadis gibi şevâhide de çoğunlukla rastlanmadığı gibi, ele aldıkları kelime sayısı da 200 civarındadır. Bu eserler dikkatle incelendiğinde büyük bir nisbetle Mukâtil b. Süleyman'ın eserinin tekrarı olduğu izlenimini vermektedir.

Bu konuda ilk alfabetik eserin, ed-Dâmegânî'nin **el-Vücûh ve'n-Nazâir**, diğer bir adlandırmayla **Kâmusu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vücûh fi'l-Kur'âni'l-Kerim** adlı eseri olduğu kanaatindeyiz. Bunu İbnu'l-Cevzi'nin **Nüzhe**'si ve Fîrûzâbâdî'nin **Besâir**'i takip etmektedir. Bu eserler, öncelikle göre daha çok kelime ihtiva etmekte, ayrıca kelimenin sadece Kur'ân-ı Kerim'deki Vücûh'unu değil, Arap dilindeki diğer manalarını da ele almakta olup şiir, emsal ve hadislerden de şevâhide yer vermektedir.

Kanaatimizce, Mukâtil b. Süleyman'dan başlayarak Fîrûzâbâdî'ye kadar; mahtûmatbu bütün eserleri, birbirini tamamlayacak şekilde bir araya getirmek suretiyle, Kur'ân-ı Kerim'deki Vücûh ve Nazâir'i ortaya koymak faydalı bir çalışma olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd (1378 h.) **el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâz'l-Kur'âni'l-Kerim**, Kahire.

Albayrak, Halis (1993). **Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine**, İstanbul.

Bağdatlı İsmail Paşa (1951-1955) **Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifin** (Neşr. Kilisli Mufallim Rifat-İbnü'l-Emîn Mahmud Kemâl) I-II, İstanbul.

Cerrahoğlu, İsmail (1968). **Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller**, Ankara.

Çelebi, Muharrem (1987). DEÜİFD (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi) sayı IV, s. 35–50, İzmir.

el-Beğavî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ. (1987) **Tefsiru'l-Beğavî el-Musemmâ Meâlime't-Tenzîl**, 4 mücelled, Beyrut.

ed-Dâmegânî, Ebu Abdullah el-Huseyin b. Muhammed (1992). **el-Vücûh ve'n-Nazâir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz**, (thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zifîfî, Neşr. El-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, II cilt) Kahire; (1983) **Kâmûsu'l-Kur'ân ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nazâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim**, (thk. Abdulazîz Seyyidü'l-Ehl,) Beyrut.

el-Enbârî, Ebu Bekir Muhammed b. el-Kâsım (1987). **Kitâbu'l-Ezdâd**, Beyrut.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn (1986). **Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz** (Neşr. Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulkerim et-Tahâvî, I-VI,) Kahire.

er-Razî, Muhammed b. Ebî Bekir (1990). **Tefsiru'r-Râzî el-Musemmâ bi Enmûzecin Celîl fî Es'iletin ve Ecvibeh min Garâibi Âyi't-Tenzîl**, (Neşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye), Beyrut.

es-Suyûtî, Celâleddîn (1978). **El-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, I-II, Kahire.

et-Tehânevî, Muhammed Ali b. (1984). **Keşşâfu Istilahâti'l-Funûn**, I-II, Kalküta 1862, İstanbul.

ez-Zemahşerî, Muhammed b. Ömer (1966). **El-Keşşaf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl**, I-IV, Kahire.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn (1972). **El-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân** (Neşr. Muhammed ebu'l-Fadl İbrâhim) I-IV, Kahire.

İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımeşkî (1966). **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 7 Mucelled, Beyrut.

İbni Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. (1954) (thk. Es-Seyyid Ahmed Sakr), Kahire.

İbni Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. **Lisânu'l-Arab**, I-XV, Beyrut tsz.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (1984). **Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâdir, fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nazâir**, (Neşr. Muhammed Abdu'l-Kerim Kâzım er-Râdî), Beyrut.

İbnu'l-Esîr, Mecduddîn b. Muhammed el-Cezerî (1963). **En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser**, (Neşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî – Mahmud Muhammed et-Tanâhî), I-IV, Kahire.

İshâk, Ali Şavvâh (1983). **Mu'cemü Musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerim**, I-IV, Riyad.

Kılıç, Yusuf (1986). **Asrı Saadetten Tabiun Devrinin Sonuna Kadar İslam Hukukunun Prensipleri ve Kaynakları**, İstanbul.

Mukâtil b. Süleyman (1993). **El-Vücûh ve'n-Nazâir** (thk. Ali Özek, Neşr. İSAV), İstanbul.

Mütercim Asım Efendi (1305 h.). **Kâmûs Tercümesi**, I-III, İstanbul.

Râgıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed (1961). **El-Müfredat fî Garîbi'l-Kur'ân** (Neşr. Muhammed Seyyid Kîlânî), Kahire.

Yahya b. Sellâm (1979). **Et-Tesârîf Mimmâ İştebehet Esmâuhû ve Tesarrafet Meânih**, (Neşr. Hind Şelebi) Tunus.